

Tiedon moraaliset, eettiset ja juridiset ulottuvuudet

Timo Kuronen

25.6.1996

Tiivistelmä

Informaatio on nykyaikaisissa yhteiskunnissa yksityisesti omistettua kauppatavaraa, johon suhtaudutaan pelkästään välineellisesti. Tieto sen sijaan on luonteeltaan yhteisöllistä ja sen vuoksi sekä tietoon että tietämiseen voisi luontevalla tavalla liittyä kysymys vastuusta. Tässä artikkelissa tarkastellaan tietoon liittyviä moraalisia, eettisiä ja juridisia ongelmia. Deontologisen liberalismien mukaista moraalifilosofiaa kritisoidaan henkilökohtaisesti tunnetun vastuun kiistämisestä. Eettisten normien tasolla deontologinen liberalismi hylkää sekä psykologisen että sosiologisen tiedon ja tämän seurauksena lainsäädännön tasolla toimintavapaudet turvataan hyvin alastomassa muodossa.

1 Tiedon ja vastuun suhde

Länsimaisessa, teollistuneessa yhteiskunnassa elävälle ihmiselle kysymys tiedon ja vastuun välisestä suhteesta on vähintäänkin ongelmallinen. Voidaan nimittäin väittää, että tämä yhteys on viimeistään 1600-luvulta lähtien vähitellen joko murtunut tai sitten sitä ei ole koskaan ollut olemassaakaan. Nykyaikana jo pelkkä ajatuskin siitä, että tiedolla pitäisi olla selkeä yhteys vastuun kanssa, tuntuu ensi näkemältä oudolta. Tietoahan pidetään luonteeltaan neutraalina; se on ikäänkuin käyttötavaraa, ja niin muodoin tietoon sinänsä ei voida suoranaisesti liittää vastuun näkökulmaa. Vastuu nykyisen ajattelutavan mukaan voi liittyä ainoastaan ihmisten tekemiin harkittuihin tekoihin. Niidenkin tekemisessä tietoa koskeva vastuu liittyy ainoastaan päätöksiin, joilla hyödynnettäväksi tarkoitetut tiedot valitaan.

Ajatus tiedon ja vastuun välisestä kytkennästä käy kuitenkin hiukan ymmärrettävämmäksi, jos todetaan, että nykyaikaisen ihmisen käsissä tiedot voivat olla todella tuhoisa väline. Teollisen aikakauden ihminen pysyy tietojaan hyväksi käyttämällä saamaan aikaan niin paljon vahinkoa ja tuhoa, että halu, kyky tai mielenkiinto niistä vastaamiseen eivät ole missään järjellisessä suhteessa vahinkojen suuruuteen (Jonas 1984).

Missä mielessä vastuu näiden vahinkojen tekemisessä tai aiheuttamisessa tulee esiin, on tietysti hyvin kiistanalainen kysymys. Välitön vasta väite saattaisi todeta, että tiedoissa sinänsä ei yleisesti ottaen ole tai voi olla mitään vikaa, eikä tietoihin voida liittää minkäänlaista vastuun näkökulmaa. Kyse vahinkojen sattuessa on tuotannossa olevien, puutteellisesti koulutettujen ihmisten tekemistä, useimmissa tapauksissa täysin tahattomista, joskin monissa tilanteissa hyvin harmillisista virheistä. Tämän ajattelutavan mukaan vastuu voidaan liittää vain sellaisiin tarkoituksellisiin tekoihin, joissa vastoin parempaa tietoa aiheutetaan vahinkoja ihmisille tai ympäristölle.

Tietoon liittyvä vastuu ei kuitenkaan ole aivan näin yksinkertaisella tavalla sysättävissä tuotannossa toimivien työntekijöiden harteille. Suurimmat katastrofit aiheutetaan tieteellisesti hyvin perusteltujen tietojen ja teknologisesti korkeinta mahdollista tasoa edustavien järjestelmien hyväksikäytöllä. Tieteellisen realismin kannalta tosin suurimmatkin katastrofit edustavat vain pientä askelta tieteen itseään korjaavassa voittokulussa kohti ”*yhä paremmin selittäviä ja tämän vuoksi yhä totuudenläheisempiä teorioita*” (Tuomela 1983).

Kaikki tämä tieteellisesti hyvin perusteltu ja totuudenläheisten teorioiden mukainen tieto on tietoisesti, suunnitelmallisesti ja päättäväisesti tuotettu teknologisten järjestelmien kehittämistä ja rakentamista varten. Tiedemiehet kaikkialla maailmassa hyvin mielellään pestautuvat kehittämään uusia asejärjestelmiä, kasvis- ja eläinmyrkkyyä, teholannoitteita, geenimanipulaatiota ja kaikkia muita mitä mielikuvituksellisimpia asioita. Kaikkea tätä tehdään siinä tarkoituksessa, että uusia tieteellisiä tietoja tullaan sodankäynnin tai liiketoiminnan tarkoituksessa hyödyntämään heti kun se vain on teknologisesti ja taloudellisesti mahdollista.

Kyse on siis tiedoista, joita tiedemiehet tuottavat nimenomaan tuotannollista hyödyntämistä silmällä pitäen. Tiedemiehet omasta puolestaan pesevät kätensä kaikesta vastuusta jokaisen tilipäivän yhteydessä. Tiedemiehet siirtävät vastuun salakavalasti tietoihin upotettuna niiden hyödyntäjille. Tiedon ja vastuun välinen yhteys voidaankin alustavasti määritellä seuraavasti: *Vastuu on tiedon ominaisuus* aivan kuten totuudellisuus ja

tarkkuus. Tietoon sisältyvä vastuu käyttäytyy suhteessa ihmisen tajuntaan hiukan samaan tapaan kuin bakteerit, virukset tai prionit käyttäytyvät suhteessa ihmisen elimistöön.

Kun ihminen omaksuu jonkin tiedon, siihen sisältyvä vastuu siirtyy ihmiseen peruuttamattomalla tavalla. Saadusta ja omaksutusta tiedosta siihen sisältyneine vastuineen on hyvin vaikea päästä elegantilla tavalla eroon. Jos esimerkiksi minä sattuisin saamaan jostakin luotettavasta lähteestä tiedon siitä, että jokin tavaratalo räjäytetään tietyinä päivinä, en voisi hylätä tätä tietoa samaan tapaan kuin loppuunkulunutta vaatekappaletta. Tällainen tieto voi helposti johtaa moniin moraalisisissa ja käytännöllisissä mielessä hankaliin ja vaikeasti ratkaistavissa oleviin ongelmiin.

Hans Jonas päättelee tietojen soveltamisen oikeuttamisesta seuraavasti. Käytettävissä olevat tiedot koskevat yleensä vain jotain tiettyä asiaa, jonka toteuttamisesta saatava enimmäishyöty pystytään arvioimaan ja joka parhaimmassakin tapauksessa on hyvin rajallinen (esim. hyöty viidenestä ydinvoimalasta). Tämän vastapainoksi on väistämättä asetettava valtaisa joukko niitä oheis- ja seurannaisvaikutuksia, joista tiedetään hyvin vähän ja joiden yhteenlaskettuja enimmäishaittoja ei tunneta, mutta joista kuitenkin tiedetään, että ne voivat olla lähes katastrofaalisen suuret (ydinvoimala räjähtää tai ydinjätteiden loppusijoitusta ei pystytä asianmukaisesti hoitamaan). Tällaisessa tilanteessa ihmisellä (päättäjällä) ei ole oikeutta ottaa riskiä (päättelystä tarkemmin ks. Jonas 1984).

Tällainen ajattelutapa, tällainen vastuun käsittämistapa on hyvin vieras modernille ihmiselle. Se on ristiriidassa henkilökohtaisen velvollisuusetiikan kanssa, yhteisökohtaisen, yleisesti hyväksytyyn vastuuttomuuden kanssa ja yritystoimintaan kuuluvan väistämättömän riskinoton kanssa. Ajatus henkilökohtaisesti velvoittavasta vastuusta ei ole yhteen sovittavissa jatkuvan taloudellisen kasvun ideologian kanssa. Länsimaisen liberalismiin mukaan jokaisella on oikeus tavoitella omaa etuaan ja liberalismiin tavoitteena on turvata tämä oikeus nimenomaan jokaiselle. Toiset vain ovat tavoittelussaan onnekkaampia eikä etujen kasaamiselle haluta asettaa mitään ylärajoja.

Modernille ihmiselle tieto on siis ennen kaikkea väline. Sitä tuotetaan teollisessa mittakaavassa suoraan viihteeksi tai tuotannollisen toiminnan tarpeisiin. Tuotannossa se antaa suhteellisen kilpailuedun pieneksi aikaa. Toissijaisesti tieto on markkinoinnin ja valvonnan väline. Viranomaiset keräävät tietoja kurinpidon ja valvonnan tarpeisiin. Samoja tietoja myydään suoramarkkinoinnin tarpeisiin viihteen ja rihkaman kauppiaille. Valtio ja markkinat käyttävät tietoja lopulta samaan tarkoitukseen

yhteisesti hyväksytyjen päämäärien toteuttamiseksi. Länsimaisen ihmisen oikeus mutta samalla velvollisuus on toteuttaa itseään kuluttamalla. Ihminen kehkeytyy oikeaksi ihmiseksi vain tavaramarkkinoilla. Valvonnan kannalta epäilyttävimpiä ovat ne, jotka eivät toteuta itseään kuluttamalla.

Tietoon luontaisesti sisältyvä vastuun näkökulma voidaan teknologian keinoin pitkälti eliminoida. Se saadaan aikaan tietokoneiden avulla. Tietokoneelle voidaan ohjelmoida selkeät ja tylät pelisäännöt ja kaikkinaisen henkilökohtaisesti velvoittavien, vastuuta synnyttävien tilanteiden esilletulo voidaan minimoida. Virkailijat voivat todeta vääryyttä kärsineelle asiakkaalle, että tietokone on tämän käsitellyt, tapauksessa ei voi olla mitään epäselvää. Jos asiakas osoittautuu ennen näkemättömän sitkeäksi ja virkailijan on lopulta pakko myöntää virheen tapahtuneen, vielä silloinkin voidaan syyttää tietokonetta virheen tekemisestä. Ketään vastuullista henkilöä ei prosessin missään vaiheessa ilmaannu asiakkaan tai virkailijan näkösillemme. Edes muistinvarainen perimätieto ei kerro todellisista, vastuullisista henkilöistä.

2 Tieto ja kasvavat ongelmat

Tiedon ja vastuun välisen kytkennän puuttuminen vaikuttaa ratkaisevasti siihen tapaan, jolla tietoon suhtaudutaan. Vastuun puuttuminen tekee mahdolliseksi sen, että tietoon voidaan suhtautua kuten välineeseen. Vastuunäkökulman puuttuminen on välttämätön instrumentaalisen tiedon ominaispiirre. Tieto voi toimia välineenä vain, jos se on luonteeltaan neutraalia. Nykyaikaisen ihmisen tieto on välineenä yhtä lailla neutraali kuin esimerkiksi kirves, jolla voidaan tehdä sekä polttopuita että ruumiita. Instrumentaalinen tieto on neutraalia ja täysin erillään käyttäjästä. Käyttäjä päättää miten tietoa sovelletaan. Vasta soveltaminen tuo tietoon arvonäkökohdat. Vain soveltamista ja sovellusta voidaan arvostella. Tieto sinällään on arvoarvostelmien tavoittamattomissa.

Neutraali, oikeaksi todistettu, tieteellinen tieto on luonteeltaan fragmentaarista ja käyttäytyy kuten lego-palikat. Tieteellisen tiedon palasia voidaan vapaasti yhdistellä ja niistä voidaan rakentaa mielivaltaisen suuria kokonaisuuksia. Tieteellisen tiedon tärkein ominaispiirre on se, että yksittäistä tieteellistä totuutta ei jokaisen tiedon käyttäjän tarvitse erikseen epäillä ja aina uudelleen todistaa. Tieto on välittömästi hyödynnettävissä ja käyttöön otettavissa. Tieteellinen, erityisesti länsimaisen tieteen

tuottama tieto, on perusluonteeltaan samankaltaista kuin matemaattinen tieto. Se on universaalia ja toimii yhtä luotettavasti missä asiayhteydessä tai kulttuuriympäristössä tahansa. Tieteellinen tieto on yhtä universaalia kuin TV-sarja *Kauniit ja rohkeat*, jota seurataan kaikkialla maailmassa yhtä herpaantumattomalla mielenkiinnolla.

Universaali, luotettava, neutraali tieto on länsimaisen kulttuurin kiistattomasti tärkein saavutus. Tiedon tuottaminen on vuosisatojen aikana lisääntynyt niin, että se on saavuttanut teolliset mittasuhteet. Tietojen soveltaminen on jokapäiväistä ja siinä määrin laajamittaista että yhteiskunnat ovat muuttumassa tietoyhteiskunniksi. Monien asiantuntijoiden mielestä tietoverkkojen avulla käsiteltävästä informaatiosta on tulossa tärkein tuotannontekijä. Se tulee toisin sanoen olemaan tärkeämpi kuin pääoma, raaka-aineet, tuotantolaitteet tai työvoima. Täysin automatisoidut tehtaat voidaan jättää toimimaan lähes ominpäin. Jopa tehtaiden valvonta on automatisoitavissa ja annettavissa koneiden hoidettavaksi. Ja kun koneita tehdään toisilla koneilla, ihmistä ei kohta tarvita tuotantoprosessissa lainkaan.

Tuotannon koneellistaminen ja automatisointi, elintarviketuotannon ylikapasiteetti, lääketieteen valtava kehitys ja viihdeteollisuuden räjähdysmäinen kasvu antaisivat aiheen olettaa, että ihmiskunta on pystynyt saavuttamaan pysyvän onnen ja joutilaisuuden tilan, josta se on aina haaveillut. Näin ei kuitenkaan näytä tapahtuneen eikä itse asiassa ole mitään uskottavia ennusmerkkejä siitä, että niin tulisi koskaan tapahtumaankaan. Vaikuttaa pikemminkin siltä, että ihmiskunta on joutunut historiansa pahimpiin vaikeuksiin, ei pysty näkemään minkäänlaista pakotietä näistä vaikeuksista ja mikä pahinta, keskeisimmät näistä vaikeuksista näyttävät olevan peräisin länsimaisen tieteen parhaiden saavutusten laajamittaisesta soveltamisesta.

Tieteen ja teknologian kehityksen mukanaan tuomista monista ongelmista voidaan keskittyä tässä yhteydessä vain automaatioon. Automaatiota kritisoidaan julkisessa keskustelussa hyvin vähän. Sen kehittämistä pidetään välttämättömänä ja siihen kohdistuu hyvin paljon myönteisiä odotuksia, työllisyyden paraneminen kaiken muun ohella. Tuotantoa automatisoidessaan ihminen on kuitenkin onnistunut konstruoimaan itselleen sellaisen ongelmien ja vaikeuksien kierteen, josta ei ole kovin helppoa ulospääsyä. Tarkemmin ajatellen kyseessä ei edes ole selkeä, yksinkertainen kierre, vaan monimutkainen sisäkkäisten ja limittäisten kierteidien verkosto. Yksittäistä kierrettä, yksittäistä syitten ja seurausten ketjua ei koskaan päästä purkamaan, sillä samanaikaisesti pitäisi purkaa kaikki muutkin ketjut – ja sehän ei käytännössä ole mahdollista.

Lyhyesti sanottuna ihminen on tuotantoa automatisoimalla tekemässä itsestään sekä tarpeettoman että elinkelvottoman. Luonnonjärjestyksen mukaiseen elämään kuuluisivat sekä täystyöllisyys että kohtuullinen ruumiillinen rasitus. Jos välttämätön työ täyttäisi valtaosan ihmisten vapaillaoloajasta, se tekisi ihmisten elämästä mielekkäämpää. Jos todellista vapaa-aikaa olisi niukasti, ihmisten ei tarvitsi keksiä keinotekoisia ajanvietteitä ja jokainen vapaa-ajan hetki olisi arvokas. Jos työ olisi tarpeeksi raskasta, pelkkä ei-työ vapaa-aikana olisi jo sinänsä juhlan arvoista. Vapaa-ajan voisi käyttää lepäämiseen ja nimenomaan lepääminen muodostaisi vapaa-ajan keskeisimmän nautinnon.

Tuotannon automaatio on samalla kertaa sekä lyhentänyt työssäkävien työaikaa että tehnyt suuresta joukosta ihmisiä tuotannon kannalta kokonaan tarpeettomia. Seurauksena on valtavasti lisääntynyt vapaa-aika, jonka täyttämiseen on vaikea keksiä mielekästä tekemistä. Liiallinen vapaa-aika ei siten olekaan siunaus vaan siitä on muodostunut yksi nykyajan suurimmista vitsauksista. Yksi tämän ongelman juonteista on, että suuri osa vapaa-ajan viettämiseen tarvittavista, yhteiskunnallisesti arvostetuista menetelmistä vaatii runsaasti rahaa, jota ei ole tarpeeksi käytettävissä juuri työttömyyden takia.

Työajan lyhenemisen ohella työn ruumiillinen rasittavuus on vähentynyt. Kun työ on muuttunut ruumiillisesti liiankin helpoksi, ihminen joutuu fyysisen kuntonsa ylläpitämiseksi keksimään keinotekoisia korjausmenetelmiä. Työtä on toisin sanoen helpotettu ja kevennetty koneellistamisella ja automatisoinnilla, jotta työläinen pääsisi helpommalla. Mutta vapaa-aikanaan se sama ihminen-työläinen joutuu korvaamaan näin syntyneen vahingon kuntoilemalla henkensä kaupalla, jotta voisi sitten tehdä työssä istualtaan, esim. voimalaitoksen valvomossa. Ihmisten järkevän ajankäytön kannalta ihanteellisin ratkaisu olisi, että kuntoilu tulisi hoidetuksi työn ohessa, jolloin vapaa-ajan voisi käyttää vaikkapa puutarhanhoitoon tai filosofointiin.

Sopii hyvin kysyä, onko ihmiskunta tehnyt suurimman mahdollisen älyttömyyden keksiessään automaation. Mihin kasvava työttömien armeija tarvitsee suurta vapaa-aikaansa, mihin yhteiskunnat tarvitsevat kasvavia työttömien armeijoita, mihin yhteiskunnat tarvitsevat entisestään kasvavaa ylikapasiteettia kaikilla kuviteltavissa olevilla tuotannon aloilla? Näitä fundamentaalisia kysymyksiä voidaan esittää loputtomiin.¹

¹Jotkut näitä kysymyksiä esittävätkin, eivät kuitenkaan kovin monet. Suomessa tunnetuin kyselijä on akateemikko Georg Henrik von Wright, jonka huoli ihmiskunnan tu-

Kaikkien läntisten yhteiskuntien vastaus tähän ongelmakimppuun on tuotannon kasvattaminen, automaation kiihdyttäminen ja markkinointiponnistusten tehostaminen. Kukaan ei tosin tunnu enää uskovan siihen, että tämä ratkaisumalli voisi toimia², mutta mitään muitakaan vaihtoehtoja ei vakavasti tutkita. EU:n komissio selittää, että perimmäisenä ongelmana on ihmisten puutteellinen kyky keksiä uusia kuluttamisen muotoja.³ Epäselväksi tosin jää, kenelle komissio kuvittelee puhuvansa. Valtaosa maapallon ihmisistä käyttää ilman komission toivomuksiakin kaikki vähäiset tulonsa kuluttamiseen ja kuluttaisi mielellään enemmänkin.

Suomessa valtioneuvosto ei suostu edes harkitsemaan muita vaihtoehtoja ja perustelee tätä sillä, että vaihtoehto merkitsisi erilaista tulevaisuutta.⁴ Näinhän tietysti saattaisi olla, sillä *todellisen* vaihtoehdon luonteeseen aika usein kuuluu se, että vaihtoehto on erilainen kuin se jokin, jolle tämä vaihtoehto *on* vaihtoehto. Suomessa valtioneuvosto kuitenkin toivorikkaana ajattelee, että vaihtoehdon tulisi olla *samanlainen* kuin sillä korvattava ratkaisu.

Massatyöttömyys ja siitä aiheutuva eriarvoisuuden lisääntyminen ovat

levaisuudesta on luettavissa hänen monista suurelle yleisölle tarkoitetuista teoksistaan. Von Wrightin ehkä nimekkäin vastaanväättäjä on Erik Allardt, joka kiirehtii julkisesti irtisanoutumaan jokaisesta von Wrightin esittämästä huolen ilmaisusta (viimeisin, joskin tällä kertaa hiukan maltillisempi on Allardt 1995).

²EU:n, USA:n ja Japanin kamppailu maailmanmarkkinoilla muistuttaa Goyan taulussa kuvattua kaksinkamppailua. Taistelijat seisovat polviaan myöten juoksuhiekkiaan uponneina ja taistelun jatkuessa vähitellen vajoavat sinne kokonaan (ks. Serres 1994).

³EU:n komission valkoisessa kirjassa *Kasvu, kilpailukyky, työllisyys* todetaan, seuraavasti:

It is nevertheless the case that we are once again passing through a period in which a gap is opening up between the speed of technical progress, which is concerned primarily with how to produce (manufacturing processes and work organization) and which therefore destroys jobs, and our capacity to think up new individual or collective needs which would provide new job opportunities. (European Commission 1994)

⁴Valtioneuvoston selonteko eduskunnalle pitkän aikavälin tulevaisuudesta toteaa:

Selonteossa ei ole esitetty mekaanisesti – skenaarioina tai laskelmina – vaihtoehtoisia tulevaisuuden kehityskulkuja. [...] Selonteko rakentuu olettamukselle, että talouskehityksessä päästään uudelleen tyydyttävälle kasvu-uralle. Jos taloudellisen kasvun tavoittelu hylättäisiin, jouduttaisiin Suomen tulevaisuus rakentamaan oleellisesti erilaiselta pohjalta kuin mikä yhteiskunnan – ja kaikkien kehittyneiden yhteiskuntien – toiminnallinen lähtökohtatilanne nyt on. (Suomen tulevaisuus 1993)

vain yksi lukemattomista tiedon hallitsemattoman soveltamisen mukanaan tuomista ongelmista. Ulrich Beck kirjassaan *Risk Society* hahmottelee silmiemme eteen modernin maailman, joka ongelmia ratkoessaan väistämättömällä tavalla tuottaa ennalta arvaamattomia riskitilanteita (Beck 1992). Globaalit katastrofit eivät silti laukea vahingossa, ne eivät ole virheratkaisujen tulosta, ne ovat osa harkittua kokonaisriskiä.

3 Moraali ja tieto

Länsimaisen ihmisen suhtautuminen tietoon on muotoutunut hyvin pitkän ajan kuluessa ja koostuu monista aineksista. Akateemikko von Wrightin useat kirjoitukset antavat hyvän kokonaiskuvan tietoa koskevien kysymysten aatehistoriallisesta taustasta ja luonteesta (von Wright 1981). Wrightin mukaan taustalla ovat ainakin kristinuskon, arabialaisen magiikan ja kreikkalaisen tieteen saavutukset. Kristinuskon antroposentrinen, ihmiskeskeinen maailmankuva on ehkä keskeisimmässä asemassa. Sen mukaisesti Jumala loi ihmisen omaksi kuvakseen ja koko maailmankaikkeus luotiin yksinomaan ihmistä varten.⁵ Arabialaisten traditiosta länsimainen ihminen on poiminut ajatuksen mahdollisuudesta luonnon alistamiseen harkittujen toimien avulla paremmin palvelemaan ihmisen tarkeitoksia. Arabialaisten traditio oli kuitenkin maaginen, se ei perustunut luonnontieteellisesti perusteltuun tietoon. Kreikkalainen tiede tarjosi tieteellisesti perustellut menetelmät. Näistä monista aineksista syntyy länsimainen moderni, faustinen ihminen, jolla on sekä oikeus, halu että kyky luonnon alistamiseen, ja jos niin sattuisi käymään, myös sen tuhoamiseen. Mikään näistä länsimaisen ajattelun aineksista ei puhu luonnon tai tulevien sukupolvien puolesta. Kreikkalaisten filosofien ajatukset eläimestä sopusoinnussa luonnon kanssa hylättiin ja unohdettiin taikauskon ilmauksina viimeistään 1600-luvulla (Keller 1988).

Ihminen, joka enimmänsä osan historiansa kulusta on elänyt kokonaan luonnon armoilla ja pyrkinyt noudattamaan henkiseksi turvakseen keksimänsä jumalan/jumalien taivaallisiksi uskoteltuja ohjeita (vrt. monien eri uskontojen tuntemat n.s. Pyhät ilmoitukset), on vähitellen pyrkinyt ja päässyt itse jumalan asemaan – tai ainakin melkein. Ihminen on alistanut erilaisten pyrkimystensä välineeksi ensin luonnon, sitten toiset ihmiset ja lopuksi itsensä. Vallan ja nautintojen halussa ja kuolemattomuuden kaipuudessaan länsimainen ihminen on valmis mihin hyvänsä – kei-

⁵ Ainakin tähtitiedettä opiskellelle tämä on todella suurenmoinen ajatus!

noja kaihtamatta. Legenda Faustista, joka myi sielunsa paholaiselle varmistukseensa menestyksen tämänpuoleisessa, kuvaa hyvin länsimaisen ihmisen perusasenteita. Tätä kiihkoisaa pyrkimistä eteenpäin ja aina vain johonkin enempään tukee parhaalla mahdollisella tavalla länsimaisen tieteen tuottama instrumentaalinen tieto.

Tieto ja vastuu kuuluivat kuitenkin aikojen alussa erottamattomalla tavalla yhteen, aivan kuten tieto ja valta kuuluvat nyt yhteen. Historian alkuhämärässä ihmisillä oli vahva käsitys pahasta tiedosta, s.o. yhteisön säilymisen kannalta turmiollisesta tiedosta. Moderni tieto ei sen sijaan koskaan, ei edes periaatteessa ole pahaa. Historian alkuhämärässä tietojen virheellinen käyttö kostautui heti yhteisön toiminnassa. Käyttämällä tietojaan väärin ihminen vahingoitti välittömästi yhteisöään ja siinä samalla myös itseään. Moderni tieto tuottaa vahinkoja salakavalasti. Vahingot voivat olla alueellisessa mielessä globaaleja, ajallisessa mielessä ne voivat ulottaa vaikutuksensa lukemattomien tulevien sukupolvien elämään (Beck 1992; Jonas 1984). Saastuttavan tehtaan käyttöinsinööri saattaa edelleenkin antaa virkansa puolesta optimistisia lausuntoja tiedotusvälineille. Kotona lapset kuitenkin sairastuvat samaisen tehtaan päästöjen takia ja näin työelämän katteeton ja typerä optimismi kostautuu yksityiselämän murhenäytelminä.

Koska tieto ja vastuu olivat aluksi saman asian kääntöpuolia, kysymys tiedon ja vastuun yhteen kuulumisesta tai niiden aavistuksenomaisesta eroamisesta ei koskaan voinut tulla esille. Tieto ja vastuu erkaantuivat aluksi hyvin hitaasti ja huomaamattomalla tavalla. Parin viimeisimmän vuosikymmenen aikana tieto ja vastuu ovat erkaantuneet toisistaan ilmeisesti peruuttamattomalla tavalla. Voitaisiin ajatella, että tieto ja vastuu ovat liikkuneet ikäänkuin kahdella lähes samansuuntaisella suoralla, jotka aluksi olivat niin lähellä toisiaan, että ne näyttivät olevan päällekkäin. Suorien välillä on kuitenkin infinitesimaalisen pieni kulma, joka vähitellen erottaa suorat toisistaan. Vaikka kulma olisi kuinka pieni hyvänsä, mentäessä tarpeeksi kauas suorien välinen etäisyys kasvaa äärettömiin.

Tiedon ja vastuun erkaantuminen on yhtä vaikeasti havaittavissa ja mielletävissä kuin moraalien väitetty hajaannus. Alasdair MacIntyre väittää kirjassaan *After Virtue*, että nykypäivän ihmisten moraalinen kieli on vakavassa hajaannuksen tilassa (MacIntyre 1985). MacIntyre havainnollistaa käsitystään kuvailemalla, mitä tapahtuisi, jos yht'äkkiä jostain syystä olisimme menettäneet ja unohtaneet kaikki tieteelliset tietomme ja pysyisimme niistä myöhemmin pelastamaan vain sirpaleita. Aiemmin valinneesta korkeasta tieteen tasosta olisi jäljellä vain hajanaisia tieteellisiä

termejä ja yksittäisiä tieteen tuloksia ilman minkäänlaista kokonaiskuvaa. Moraalin kieli on MacIntyren mielestä juuri tällaisessa hajaannuksen tilassa. Jäljellä on vain yksittäisiä normeja ja ajattelun sirpaleita; kokonaiskuva on jo kauan sitten unohtunut.

Syy moraalien kielen hajaannukseen on MacIntyren mielestä valistuksen projektin epäonnistumisessa. Hume, Kantin ja myöhempien valistuksen filosofien ponnistukset moraalien muuttamiseksi pelkäsi laskelmoivan järjen käytöksi olivat tuomitut epäonnistumaan. MacIntyren päätely on tältä osin hyvin vakuuttava ja uskottava. Hänen kuvaamansa epäonnistumisen seurauksena on, että kestävä moraalinen on pitänyt korvata nykyajalle tyypillisellä emotiivisilla. Moraalisista väitteistä joudutaan kiistelemään loputtomiin ja moraaliset ratkaisut on lopulta tehtävä enemmän tai vähemmän tunteen varassa. MacIntyren mielestä emotiivisuus on nykyajan ihmisten laajimmin noudattama moraalifilosofia. Näin siitäkin huolimatta, että tieteellisesti perusteltuna moraalifilosofiana emotiivisuus on jo kuollut, kuten Timo Airaksinen toteaa (Airaksinen 1987).

Kysymys, johon valistuksen filosofit, sen enempiä kuin MacIntyre itsekin, eivät pysty uskottavalla tavalla vastaamaan, on *Miksi pitäisi olla moraalinen?* Itse asiassa se on kysymys, joka ei etiikan keinoin lainkaan ratkea. Kysymys lankeaa moraalien puolelle ja niinpä käykin sillä tavalla, että kun etiikka puhdistetaan tunteista ja muutetaan pelkäsi järjestyksi, moraalisuutta ei enää pystytäkään perustelemaan millään tavalla. Ihminen on kuitenkin moraalinen olentona sekä ajatteleva että tunteva. Ihmisen pakottaminen pelkäsi järjestyksiksi (tietokoneen kaltaiseksi olioksi) hävittää ihmisestä ihmisyyden.

Tietämisen primäärinäyttämöllä on vastakkain kaksi henkilöä, *Minä*, joka tiedän, ja *Sinä*, josta minä tiedän (Bauman 1993; Buber 1993). Tietämällä Sinusta merkityksellisiä asioita, osallistun elämäsi kantamalla vastuuta. Olen vastuussa siinä määrin kun tiedän; olen vähintäänkin valpas ja varovainen siltä osin kun en tiedä. Yleisemmin sanottuna, jos tiedän jotain ja sovellan tietojani tekemällä niiden avulla jotain, olen vastuussa tekemisistäni ja tekemisten seurauksista: ensisijaisesti Sinulle, toissijaisesti Heille ja kaikelle muulle. Mitä yleisemmäksi ja laaja-alaisemmaksi tietäminen käy, sitä varovaisempi tulisi tekemisten kanssa olla, jotta kaikissa tilanteissa pystyisi kantamaan vastuun tekemistensä seurauksista ja sivuvaikutuksista.

Norjalainen filosofi Arne Johan Vetlesen on teoksessaan *Perception, Empathy, and Judgment* asettanut tavoitteekseen tunteiden ja emotionien palauttamisen moraalifilosofiaan (Vetlesen 1994). Vetlesen on tehnyt

väitöskirjansa Habermasin johdolla ja käy teoksessaan keskustelua hyvin moneen suuntaan. Ehkä terävin kritiikki kohdistuu Habermasin diskursiiviseen (Habermas 1992). Vetlesen hakee moraalisisessa toiminnassa tasapainoa järjen (judgment) ja emootioiden (empathy) välillä. Vetlesenin mukaan empatia on tärkein ihmisen voimavara (faculty) moraalisesti velvoittavan ongelman havaitsemisessa ja tunnistamisessa.⁶

On luultavaa, että tiedon ja vastuun välille kasvanutta kuilua ei pystytä millään tavalla, ei ainakaan millään helpolla tavalla ylittämään. Ne ihmiset, jotka tutkivat ydinvoimaa, rakentavat ydinvoimaloita, perustelevat ydinvoiman välttämättömyyttä ja rakentavat tehtaita, jotka edellyttävät ydinvoiman lisärakentamista, ovat tietoa koskevan vastuun ja moraalin mielessä tavoittamattomissa (ydinvoima esiintyy tässä enemmänkin metaforisessa merkityksessä kuin teoreettisen fysiikan teknologisenä soveltuksena). Mitään sellaista yhteistä kieltä, jonka avulla argumentoimalla nämä ihmiset voitaisiin saada niin sanotusti saman pöydän ääreen vastapuolen kanssa, ei ole.

Tiedon ja vastuun suhde on rakennettava uudelleen – on aloitettava käytännöllisesti katsoen nolapisteestä. Kyseessä on monimutkainen ja paljon aikaa vaativa projekti. Sen aloittaminen on jo sinänsä moraalin ja vastuun kysymys, joten ollaan eräänlaisen rekursiivisen ongelman äärellä. Projekti tulee väistämättä kytkeytymään tietämisen primäärinäyttämöä koskevaan ongelmaan, siis kysymykseen kahden ihmisen välisestä, tietämisen/tuntemisen varaan rakentuvasta suhteesta ja sen varaan rakentuvas- ta moraalista.

Projektin käynnistäminen ei tule olemaan helppoa. Ainakin suomalaiset sosiaalitieteen tutkijat tulevat sitä vastustamaan. Päätelen tämän siitä, että mm. J. P. Roos pitää Baumanin moraalifilosofiaa näkemyksiä juuri tältä osin kyynisyydessään vastenmielisinä (Roos 1996).⁷ Baumanin filosofointia voi varmasti kritisoida monistakin lähtökohdista. Moraalifilosofiaa hänen tärkeimmät lähteensä ovat Martin Buber ja Emmanuel Levi-

⁶Vetlesenin lähtökohdat ovat hyvin mielenkiintoiset. Sosiologisessa ajattelussa hän tunnustautuu Baumanin kannattajaksi, ja Bauman puolestaan viittaa ahkerasti Vetlesenin moraalifilosofisiin käsityksiin (Bauman 1993; Bauman 1995). Vetlesenin psykologinen argumentointi on paljolti peräisin Lawrence A. Blumin vuosia jatkuneista tutkimuksista (Blum 1980) (Blumin uusin teos ottaa mielenkiintoisella tavalla Vetlesenin kriittiset toteamukset huomioon (Blum 1994). Suoranaisia viittauksia ei ymmärrettävistä syistä voi olla, sillä kumpikin teos ilmestyi vuonna 1994).

⁷Ks. myös Eräsaaren yksioikoinen tapa mitätöidä Baumanin laajaa huomiota saanut teos *Postmodern Ethics* (Eräsaari 1995).

nas ja sen vuoksi kyynisyyttä hänen 1990-luvulla kirjoittamistaan teoksista on todella vaikea löytää.

4 Etiikka ja tieto

Keskeisin väitteeni, jota seuraavassa yritän perustella, koskee nykyaikaisen etiikan ja tiedon erillisyyttä. Länsimaissa laajimmalle levinnyt moraalifilosofian ja poliittisen filosofian muoto on liberalismiin oloihin sovitettu muunnelma valistuksen ajalta periytyvästä deontologisesta etiikasta, eli velvollisuusetiikasta (ks. esim. Hellsten 1996). Michael Sandel kutsuu tätä etiikkaa deontologiseksi liberalismiksi (Sandel 1982). Tämä ajattelutapa väistämättä puhdistaa etiikan sekä psykologisesta että sosiologisesta tiedosta. Ratkaisusta on seurauksena se, että lainsäädäntö puolestaan joutuu vahvistamaan tämän ajattelutavan hyvin alastomassa muodossaan. Lait turvaavat ensisijaisesti oikeuksia (saalistamiseen) mutta eivät aseta velvoitteita (huolehtimiseen) eivätkä turvaa mahdollisuuksia (heikoimpien oikeudet).

Deontologisen liberalismiin ymmärtämä yhteiskunta koostuu moninaisesta joukosta henkilöitä, joilla jokaisella on omat päämääränsä, intressinsä ja käsityksensä hyvästä. Yhteiskunta tulee parhaiten järjestetyksi, jos se järjestetään sellaisten periaatteiden mukaisesti, jotka eivät ennalta oleta mitään erityistä käsitystä *hyvästä* (siitä mikä on hyvä). Nämä periaatteet eivät pyri maksimoimaan sosiaalista hyvinvointia eivätkä muutenkaan edistä jonkin tietyn hyvän saavuttamista. Ne liittyvät pikemminkin siihen, mikä on oikein tai oikeudenmukaista (Sandel 1982).

Deontologisen liberalismi asettaa *oikeudenmukaisuuden* (justice) kaikkien muiden käytännöllisten, moraalisten tai eettisten näkökohtien edelle. Se tekee näin kahdella tasolla. Ensimmäisen kertaluvun etiikka koskee tekojen oikeuttamista. Deontologinen liberalismi asettuu tällä tasolla selkeästi konsekventialismin vastakohtaksi. Tekoa ei valita sen mukaan minkälaisia seuraamuksia sillä on. Teko on valittava oikeudenmukaisuuden periaatteet huomioonottavien velvoitteiden ja rajoitteiden perusteella.

Toisen kertaluvun etiikka eli metaetiikka koskee normien oikeuttamista. Tällä tasolla deontologinen liberalismi asettuu selkeästi teleologian vastakohtaksi. Normeja ei valita sen mukaan, millaisia elämälle asetettavia päämääriä ne tukevat tai minkälaiden hyvien toteutumista ne edistävät. Metaetiikan tasolla oikeudenmukaisuus on päämäärä sinänsä. Se

on riippumaton kaikista muista arvoista ja tulee ennen niitä. Kant johtaa 'oikein tekemisen' ensisijaisuuden ja välttämättömyyden ihmisen vapaudesta. John Rawls pyrkii pääteoksessaan *A Theory of Justice* (Rawls 1972) todistamaan oikeudenmukaisuuden ensisijaisuuden konstruktiivisella menetelmällä.

Oikeudenmukaisuuden ensisijaisuus ilman ajatusta hyvästä tai täsmällisemmin sanottuna, ilman ajatusta siitä, mitä tarkoitetaan hyvällä elämällä, johtaa kuitenkin vaikeuksiin. Se tuottaa helposti sellaisen eettisen normiston, joka on liian abstrakti hyväksyttäväksi ja noudatettavaksi. Tuloksena on, kuten Sirkku Hellsten toteaa, *oikeutta ilman kohtuutta*. Nykyisen kaltaisessa maailmassa, jossa vauraudesta huolimatta ongelmat kasautuvat ja näköalattomuus lisääntyy, pelkkä 'oikein tekeminen' ei riitä. Velvollisuusetiikka tiukimmillaan tuottaa hyviä saksalaisia sotilaita mutta ei pysty tuottamaan ihmisiä, joiden pitäisi eläytyä lähiyhteisön ulkopuolella elävien ihmisten ongelmiin.

Tämä lyhytkin johdatus deontologisen etiikan taustaan ja laajaan ongelmakenttään antaa kuitenkin hyvän lähtökohdan oman väitteeni tarkastelulle. Se, mitä deontologinen etiikka tosiasiallisesti tekee, liittyy suoraan väitteeseeni. Deontologinen etiikka muuttaa sekä moraalin että sen oikeuttamisen pelkäksi rationaaliseksi päättelyksi. Teko on valittava sääntöjä noudattamalla, sääntöjä on noudatettava abstraktin velvollisuuden nojalla. Kummallakaan tasolla etiikka ei kohtaa konkreettisen todellisuuden kanssa. Tekoa ei tee tunteilla ja emootioilla varustettu ihminen, normin oikeutus ei liity yhteisön tarpeisiin tai odotuksiin. Deontologinen etiikka toisin sanoen puhdistaa sekä *teon oikeuttamisesta* että *normin oikeuttamisesta* sekä psykologisen että sosiologisen tiedon.

Psykologinen tieto liittyy ihmisen mahdollisuuksiin ylipäättään erottaa moraalisesti merkitsevät ongelmat tavanomaisen sosiaalisen kanssakäymisen ongelmista. Kyse on tunteiden ja emootioiden osuudesta moraalisten ongelmien tunnistamisessa (Blum 1994; Vetlesen 1994). Deontologisen etiikan kantava ajatus on, että emootioiden varaan rakentuvaa henkilökohtaisesti tunnettua moraalialueita ja moraalista vastuuta ei ole eikä sitä tarvita. Kyse on pelkästä järjen käytöstä ja jossakin ulkopuolella laadittujen eettisten normien soveltamisesta.

Sosiologinen tieto liittyy eettisten normien oikeuttamiseen ja tällöin on kyse sen sosiaalisen yhteisön muodostumisesta, toiminnan ja koossapysymisen ehdoista, jonka sisällä normit syntyvät ja ovat päteviä. Moraali on aina yhteisöllinen ilmiö. Vaikka ihminen moraalisen ongelmansa vaivaamana onkin jossakin mielessä keskellä omaa sielunmaisemaansa,

hän normeja valitessaan ja soveltaessaan peilaa ratkaisuaan aina sosiaalisen yhteisönsä taustaa vasten. Vaikka moraalinen ongelma onkin useimmiten välillä minä–sinä, mukana on aina yhteisöä edustava taustakuoro, joka seuraa ratkaisun syntymistä ja vähintäänkin kommentoi syntynyttä ratkaisua (asetelmista solo–duo–kuoro ks. Ollila 1993).

Deontologisen etiikan ihanteena on siinä määrin selkeä ja yksikäsitteinen normien järjestelmä, että se voitaisiin ohjelmoida tietokoneelle. Ehkäpä tulevaisuuden yhteiskunnassa on käytössä valtion eettis-juridisen viiraston ohjelmoima tietopalvelin, jolle kuka tahansa voi esittää ongelmiaan ja saada vastaukseksi viimeisimmän voimassa olevan eettisen valtakunnallisen koodin mukaisen standardisuosituksen ja lisäksi ne väljemmät reunaehdot, jotka on johdettavissa voimassaolevasta lainsäädännöstä.

Kun moraalin tasolla hylätään ihminen inhimillisenä (tuntevana) olentona ja normien tasolla hylätään käsitys hyvästä (samalla myös käsitys ei-hyvästä eli pahasta), on selvää, että jäljelle jää pelkkä järki, joka on täysin sokea. Se on teon tasolla sokea tunteettomuutensa takia. Se on normien tasolla sokea siksi, että seuraamukset ovat merkityksettä.

Jos deontologiselle liberalismille halutaan rakentaa vaihtoehtoinen moraalifilosofia, on pakko lähteä liikkeelle varsin kaukaa. MacIntyre on varmasti oikeassa siinä, että on jossakin mielessä palattava sinne, missä väärä suunta valittiin. On toisin sanoen hylättävä ainakin Kant ja kaikki hänen jälkeensä syntyneet filosofiat. Palaaminen Aristoteleen ajatteluun on kuitenkin ongelmallista siksi, että von Wrightin kuvaamassa aatehistoriallisessa rakennelmassa puhtaalle Aristoteleelle ei ole enää sijaa. Ajatusta elämisestä luonnon kanssa tasapainossa ei voida enää ottaa vallitsevana tosiasiana. Se on otettava pikemminkin historiallisena haasteena, johon ei palata vaan johon joudutaan monien, mahdollisesti suunnattomien vaikeuksien kautta pyrkimään.

Vaihtoehtoisen mallin voidaan ajatella rakentuvan kokonaan toisenlaisen tiedonkäsityksen varaan. Voidaan myös ajatella niin, että vaihtoehtoinen moraalifilosofia tuottaa tuloksenaan toisenlaisen tiedonkäsityksen. Kumpaakin lähestymistapaa voidaan luultavasti perustella ja tulokseksi voitaisiin saada hiukan erilainen filosofian ja tiedonkäsityksen muodostama kokonaisuus. Ehkä tärkeintä olisi sittenkin kehittää moraalifilosofiaa ja uutta tiedonkäsitystä tasapainoisesti ja keskinäisessä vuorovaikutuksessa. Moraalifilosofian kehittäminen ilman psykologista ja sosiologista tietoa johtaa abstraktivismiin, tiedonkäsityksen kehittäminen ilman moraalifilosofiaa johtaa instrumentalismiin.

5 Juridiikka ja tieto

Usein sanotaan, että yksi etiikan keskeisistä tehtävistä on kertoa, mitä lakeja tarvitaan. Kysymys ei kuitenkaan ole aivan yksinkertainen. Eettisten ja juridisten normien vaikutusalueiden välinen raja voidaan hahmottaa hyvin monella tapaa, ja ennen kuin rajan sijaintia voidaan kunnolla edes harkita, on oltava jonkinlainen (sosiologinen) ennakkokäsitys juridisen sääntelyn tarpeesta. Oikeudellisten sanktioiden asettaminen toisin sanoen edellyttää, että esiintyy sellaisia ongelmia, joiden osalta sanktiointi on perusteltavissa. Michael J. Sandel on pohtinut hiukan samantapaisista asetelmista oikeudenmukaisuuden yhteydessä: jotta oikeudenmukaisuus eettisenä hyveenä olisi ylipäättään relevantti, on vallittava sellainen tilanne, jossa epäoikeudenmukaisuutta esiintyy (the circumstances of justice) (Sandel 1982, 28–40). Jos epäoikeudenmukaisuutta ei koskaan olisi missään muodossa esiintynyt, myöskään kysymys oikeudenmukaisuudesta ei olisi voinut nousta esille.

Tiedon osalta oikeudellinen sääntely voisi koskea – ainakin näin asian alustavassa ja hyvin pääpiirteittäisessä tarkastelussa – kolmea eri tilannetta: tietoja on liikaa, liian vähän, tai tiedot ovat virheellisiä. Tilanteista ensimmäinen, tietoja on liikaa, ei ole tässä yhteydessä erityisen mielenkiintoinen. Kysymyksen koskee pääsyä sellaisiin tietoihin, joihin saajalla ei ole oikeutta tai tarvetta. Toinen tilanne koskee tietoja, joihin saajalla joko *on* tai kohtuuden nimessä *pitäisi olla* oikeus, mutta tietojen haltija ei suostu niitä luovuttamaan. Tämä on tärkeä kysymys ja jäljempänä keskityn pelkästään sen lähempään tarkastelemiseen. Kolmas tilanne koskee virheellisten tai puutteellisten tietojen luovuttamista vastoin parempaa tietoa. Tämä kysymys on tärkeä varsinkin silloin, kun tietoja käytetään tuotannollisessa toiminnassa ja siitä seuraa vahinkoja ihmisille tai ympäristölle. Jätän tämän kysymyksen kuitenkin tässä yhteydessä sivuun.

Kahden ensiksi mainitun tilanteen osalta on yleisesti todettava, että lainsäädäntö hyvin huonosti pystyy käsittelemään arvoarvostelmien luonteisia käsitteitä kuten liikaa tai liian vähän. Laki asettaa normeja, joiden perusteella tekoja voi kieltää, sallia tai velvoittaa. Laki kohdistaa normit toimijoille ja lain kannalta keskeisiä toimijoita ovat valtion elimet, kansalaiset ja liikeyritykset. Suomen laki turvaa yhtäältä valtion tärkeimpien hallintoelimien edut kansalaisia vastaan ja toisaalta yritystoiminnan edut itseisarvoisesti poikkeuksellisen vahvan omaisuuden suojan muodossa. Jos valtiovallan ja yritystoiminnan edut joutuvat vakavaan ristiriitaan, keskeisimpien taloudellisten toimintojen jatkuvuus turvataan kaikis-

sa mahdollisissa olosuhteissa aivan siitä riippumatta, mitä lakeihin on kirjoitettu. Perusajatuksena on, että suurimmat taloudelliset voitot kuuluvat yksityisille; voitot ovat oikeudenmukainen palkkio niin sanotusta yrittäjän riskistä. Suurimmat taloudelliset tappiot korvaa aina veronmaksaja; ne olisivat kohtuuton hinta samaisesta yrittäjän niin sanotusta riskistä. Vain sellainen (pien)yrittäjä, joka panee peliin henkilökohtaista omaisuuttaan, saattaa joutua maksamaan tappionsa itse.

Kysymys sananvapaudesta on läheistä sukua muulle tietoa koskevalle lainsäädännölle. Sen vuoksi lyhyt huomautus sananvapauden tilasta on tässä yhteydessä paikallaan. Kansalaisilla on Suomessa laajasti turvattu sananvapaus, jota heidän ei kuitenkaan oleteta käyttävän. Sananvapauden ideaan meillä, kuten länsimaissa yleensäkin, kuuluu se, että sananvapautta käyttävät lähinnä vain ne, joilla on siihen riittävät taloudelliset edellytykset. Tietoverkot saattavat kuitenkin aiheuttaa tähän merkittäviä muutoksia (Kuronen 1996). Tietoverkot ovat muuttamassa sananvapauden negatiivisesta oikeudesta positiiviseksi oikeudeksi. Lisäksi valvonnan mahdollisuudet tietoverkoissa ovat oleellisesti pienemmät kuin perinteisissä viestimissä.

Kansalaisten oikeus tietoon rajoittuu pääasiassa yleisten asiakirjojen sisältämiin tietoihin. Yleisiä asiakirjoja ovat viranomaisen laatimat ja antamat sekä sille lähetetyt tai annetut asiakirjat, jotka ovat sen hallussa. Laissa ja asetuksessa mainituin edellytyksin yleiset asiakirjat ovat julkisia ja viranomaiset ovat velvollisia luovuttamaan tiedon tällaisista asiakirjoista. Yleistä oikeutta tietoon kansalaisilla ei ole. Heillä tulisi kuitenkin olla oikeus etsiä ja hankkia myös sellaisia yhteiskuntaa ja talouselämää koskevia tietoja, jotka eivät ole asiakirjajulkisuuden piirissä ja joita mikään taho ei ole erityisemmin halukas luovuttamaan. Suuri osa tärkeistä ja mielenkiintoisista tiedoista on muualla kuin viranomaisten hallussa olevissa julkisissa asiakirjoissa. Lisäksi julkisilla varoilla toimivien laitosten tiedoista suurin osa on muussa kuin asiakirjamuodossa.

Kansalaisten oikeus saada tietoja esimerkiksi pankkitoiminnasta on voimassa olevien lakien puitteissa erittäin rajallinen. Kuitenkin pankkitoiminnan tiedoilla saattaa olla suurempi merkitys monien suomalaisten kohtuullisen toimeentulon kannalta kuin kaikilla viranomaisten hallussa olevilla julkisilla asiakirjoilla yhteensä. Yksityisen sektorin hallussa olevat tiedot ovat kuitenkin yksityisomaisuutta ja ne nauttivat sitä samaa poikkeuksellisen vahvaa lainsuojaa kuin omaisuus yleensäkin. Kansalaisten ja kansalaisyhteiskunnan kannalta katsottuna tässä on kyse erittäin vakavasta ongelmasta.

Tästä päästään lakien luonnetta koskevaan keskeiseen väitteeseen: Voimassaoleva lainsäädäntö, ainakin tietoa koskevalta osin, rakentuu deontologisen liberalismien oppien varaan. Se rakentuu oletukselle autonomisten, täysivaltaisten ja vain itsestään vastuussa olevien toimijoiden joukosta, jolle se turvaa maksimaalisen toimintavapauden. Yhtäällä on – periaatteessa minimaalinen – valtio, jonka asiat, meidän kaikkien yhteiset asiat, ovat julkisia. Nekin ovat tosin tavallisille kansalaisille julkisia vain siltä osin kun viranomaiset katsovat tarpeelliseksi siirtää tietojaan yleisten asiakirjojen muotoon. Toisaalla on laajeneva yksityinen sektori, jonka toimintaan julkisuus ei yllä muuten kuin mainonnan välityksellä. Kaikki liiketoimintaa ja tuotannollista toimintaa koskevat oleelliset tiedot voidaan pitää salassa olipa niiden merkitys mikä tahansa ja olivatpa ne yksittäisten kansalaisten kannalta miten haitallisia tahansa.

Jos valtio olisi siinä määrin vahva, että kaikki keskeisimmät yhteiskunnan toimintaa koskevat asiat olisivat todella sen hallinnassa, asiakirjajulkisuus olisi riittävä järjestely tiedon saatavuuden kannalta. Valtion valta on kuitenkin hyvin näennäistä ja lisäksi se on koko ajan heikkenevässä. Sen vuoksi asiakirjajulkisuus pystyy tiedonsaannissa turvaamaan vain ehdottoman minimin. Asiakirjajulkisuudesta onkin muodostunut virallisen valtion rakentama Potemkinin kulissi, jonka suojassa yksityisen liiketoiminnan muotoon verhoutunut vapaa saalistaminen voi toimia. Julkisessa retoriikassa vapaa taloudellinen kilpailu on nostettu korkeimmaksi yhteiskunnalliseksi hyveeksi. Automaation ja kovenevan kansainvälisen kilpailun oloissa lisääntyvä vapaus ei kuitenkaan pysty ratkaisemaan yhteiskuntien suurimpia ongelmia. Vapaa kilpailu johtaa lisääntyvän automaation kautta siihen, että työllisyyden parantamiseksi yhtäällä tehdyt ratkaisut pahentavat entistä enemmän työttömyyttä jossain toisaalla.

Tämä talouspoliittinen toimintalinja on ainakin Suomessa sellainen, että kaikki suurimmat puolueet ovat siitä yksimielisiä. Maamme talouspolitiikka ei sen vuoksi olekaan enää puoluepoliittisesti värittyä, vaan siitä on tullut osa valtion yleistä, virallista toimintatapaa. Suomesta puuttuu lähes täysin se poliittisen toiminnan alue (political society) (Cohen & Arato 1994), joka toimisi välittäjänä kansalaisyhteiskunnan ja valtion välissä. Suomessa puolueiden harjoittama talouspoliittinen keskustelu on markkinoiden sanelemien talouspoliittisten välttämättömyyksien perustelua. Poliitiikkaan pitäisi palauttaa poliittisuus, jotta keskustelua talouspoliittisista vaihtoehdoista voitaisiin käydä.

Jokin tässä tilanteessa ja kehityksen kulussa kuitenkin epäilyttää ja huolestuttaa valtion ylintä johtoa. Vaikka poliittisen retoriikan tasolla

avoimuus ja julkisuus ovat lisääntymässä, taustalla on kuitenkin vahvoja julkisuuden kannalta vastakkaisia pyrkimyksiä. Valtiovalta on enenevässä määrin huolissaan asiakirjajulkisuuden lisääntymisestä ja osittain tämä huoli liittyy nopeasti lisääntyvään tietoverkkojen hyväksikäyttöön. Virastoja kehoitetaan hoitamaan tietoturvajärjestelyt entistä tehokkaammin. Mitä julkisemmista tiedoista on kysymys, sitä huolestuneempia tietoturvas- ta vastaavat viranomaiset tuntuvat olevan. Yhtenä ratkaisuna tähän ongelmaan on virastojen yhtiöittäminen ja yksityistäminen. Ainakin osittain tätä tehdään siksi, että päästäisiin eroon kiusallisesta asiakirjajulkisuudesta (Nurmi 1994).

Tietoa koskeva lainsäädäntö on kaiken kaikkiaan hyvin ongelmallista ja osittain ajautumassa umpikujaan. Informaatioyhteiskunta etenee ja monimutkaistuu sellaisella nopeudella, että lainsäädännön mahdollisuudet mukana pysymiseen ovat hyvin vähäiset. Tekijänoikeuksia koskevien säännösten monimutkaistuminen on tästä hyvä esimerkki. Tietoverkkojen käyttö aiheuttaa muutoinkin runsaasti lainsäädännöllisiä ongelmia, jotka koskevat hyvin monia tiedonsaannin ja -käytön osa-alueita. Pohdittaessa kysymystä *oikeasta* tietoyhteiskunnasta informaatioyhteiskunnan vaihtoehdona voidaan samalla miettiä kokonaan toisenlaista lähtökoh- taan myös lakien kirjoittamisen pohjaksi. Tällöin on kuitenkin palattava deontologisen liberalismiin lähtökohdista jonkin aikaisemman yhteiskun- tafilosofian lähtökohtiin, tai edettävä johonkin sellaiseen yhteiskun- tafilosofiaan, joka pystyy sovittamaan yhteen tietoyhteiskunnan ja kansalaisyhteiskunnan toiminnalliset periaatteet.

Hyvän kurkistusmahdollisuuden tässä tarkoittamani toisenlaisen ajat- telutavan lähtökohtiin ja mahdollisuuteen antaa Risto Harisalon ja Ensio Miettisen pohdiskelu tiedon ja luottamuksen välisestä suhteesta. Kirjoit- tajat määrittelevät luottamuspääoman ”*inhimillisen vuorovaikutuksen tu- loksena syntyväksi vakaumukseksi siitä, kuinka ihminen suhtautuu mui- hin ihmisiin, lähipiiriin ja yhteiskuntaan*” (Harisalo & Miettinen 1995, 21). Yhteistoiminnassa keskinäisellä luottamuksella (osapuolten A ja B välillä) voi olla huomattavia taloudellisia seurauksia:

Kun A luottaa B:hen, hän voi välttyä monilta kustannuksilta, joi- ta epäluottamus aiheuttaa. Luottamuspääoman ansiosta A voi vält- tyä esimerkiksi etsintäkuluilta. Molemmat voivat välttyä myös epä- luottamuksen aiheuttamilta tarpeettomilta informaatiokustannuk- silta.

[...]

Luottamuspääoma ei ole niukka resurssi kuten raha. Luottamuspääoman ansiosta yritysten toiminta ja taloudellinen elämä voivat perustua itseään uudistavan resurssin varaan. Tämä resurssi on jokaisen yrityksen, köyhän ja rikkaan, pienen ja suuren, käytössä yhtäläisesti. Jos yrityksen oivaltavat tämän, luottamuspääoma voi jakaantua yritysten kesken suhteellisen tasaisesti (Harisalo & Miettinen 1995, 22).

Luottamuspääoman ja oikeassa tietoyhteiskunnassa käytettävän tiedon välillä on tärkeä periaatteellinen yhtäläisyys. Oikeassa tietoyhteiskunnassa – kuten olen sen tottunut määrittelemään – *tieto on vapaasti saatavissa ja helposti tavoitettavissa, se on ilmaista ja vapaasti käytettävissä*. Tämä yhtäläisyys koskee näiden voimavarojen – luottamuspääoman ja tiedon – hyväksikäyttömahdollisuutta yhteiskunnallisen dominanssin saavuttamisessa. Michael Walzer on kirjassaan *Spheres of Justice* pohtinut tasa-arvoisen yhteiskunnan muodostamista jakamalla yhteiskunta useaan toiminnalliseen alueeseen (sfääriin) siten, että yhden alueen sisällä saavutettu suhteellinen etu ei ole siirrettävissä toisen alueen sisälle (Miller & Walzer 1995; Walzer 1983). Jos jollakulla on hyvä taloudellinen asema, se ei toisi mitään etuoikeutta koulutuksen saamiseen tai valtiollisiin tehtäviin. Kaikissa länsimaisissa yhteiskunnissa tilanne on nimenomaisesti se, että taloudellisesti etuoikeutetussa asemassa olevat henkilöt voivat varallisuutensa turvin saalistaa itselleen kaikki muutkin etuudet (koulutus, terveydenhuolto, erilaiset edustustehtävät jne.). Luottamuspääoma ja tietoyhteiskunnan tieto jäävät kokonaan tämän jaottelun ulkopuolelle. Luottamuspääoma siksi, että luottamus on ansaittava kaikilla yhteiskunnallisen toiminnan alueilla erikseen. Tieto siksi, että se kuuluu kaikille, eikä näin ollen voi muodostaa perustaa etuoikeuksien syntymiselle.

6 Tietoyhteiskunta ongelmien ratkaisuna

Telecomin tutkimusjohtaja, professori Olli Martikainen toteaa, että tietoliikenteen kehitys aiheuttaa suuria muutoksia, jossa ”avainasemassa on vuosituhannen lopussa tärkeimmäksi tuotannontekijäksi nouseva informaatio”. Ja Martikainen jatkaa:

Informaation merkitys tuotannontekijänä on kolmentyyppinen. Liiketoiminnassa informaatio on teknistaloudellista know-how:ta, jota

tarvitaan tuotteen valmistamiseksi ja myymiseksi, tietoa tekniikasta, markkinoista ja asiakkaista. Toisaalta informaatio on kasvava osa itse tuotetta; taskupuhelimen tai kameran arvosta valtaosa perustuu sen ohjelmoituihin mikrosiruihin. Kolmas informaation rooli on informaatio itse tuotteena, mediatuotteet (Martikainen 1995).

Martikaisen esitys on sopusoinnussa informaatioyhteiskuntaa koskevan yleisen teorian kanssa, jota on kehitetty varsinkin parin viimeisimmän vuosikymmenen aikana. Teorian tunnetuin kehittäjä on ollut Daniel Bell, mutta myös Yonedi Masudan ja Alvin Tofflerin kirjoituksilla on ollut suuri vaikutus teorian vakiintumiseen (Stehr 1994; Pirttilä 1994). Clintonin hallinnon tiedon valtaväyliä koskevat hankkeet USA:ssa ja EU:n piirissä tehty informaatioyhteiskunnan kehittämiseksi tehty työ ovat muuttaneet tutkijoiden teorit ja osittaiset utopiat maailmanlaajuisiksi käytännön toimiksi.

Informaatioyhteiskunnan toteuttaminen Daniel Bellin ymmärtämässä mielessä tulee kuitenkin olemaan hyvin ongelmallista, sillä teorian mukainen informaatioyhteiskunnan konsepti on hyvin epämääräinen ja kiistanalainen. Ja kuten Frank Webster on osoittanut, mitään suoranaisia todisteita sen toteutumisesta on vaikea löytää (Webster 1995).

Informaation laajamittaisen (kaupallisen) tuotannon ja yleensä informaatioyhteiskunnan puolustukseksi esitettävät argumentit ovat ainakin Suomen oloissa sikäläkin ongelmallisia, että monien ihmisten mielestä enempää tietoa ei välttämättä tarvita. Suurimmat kotoperäiset ongelmat ovat luonteeltaan sellaisia, että ne eivät ratkea mihinkään suuntaan, vaikka mistä tahansa ongelma-alueesta saataisiin entistä tarkempia, yksityiskohtaisempia ja luotettavampia tietoja. Ongelmien syistä ja olemuksesta tiedetään jo muutenkin tarpeeksi. Ongelmien ratkaiseminen on yhteiskunnallisen ja poliittisen tahdon kysymys, ei tietojen lisäämistä tai tarkentamista edellyttävä kysymys.

Neil Postman sanookin, että emme tarvitse enempää fragmentaarista tietoa vaan paremman kokonaisnäkömyksen, joka voidaan koulutuksen avulla saavuttaa opettamalla kaikkien oppiaineiden yhteydessä kyseisen tieteen historiaa (Postman 1993). Tällä tavoin oppisimme arvostamaan tietoa, ei muuttumattomina, irrallisina tosiasioina, vaan elävänä ja jatkuvasti muuttuvana luovan inhimillisen toiminnan kohteena.

Informaatioyhteiskuntaa koskevan teorian suurimmat ongelmat liittyvät informaation ja tiedon ongelmalliseen luonteeseen. Tieto on luonteeltaan vahvasti yhteisöllistä. Ihmisten menestyksellinen toiminta erilaisissa

yhteisöissä edellyttää suunnattoman määrän jaettua yhteistä tietoa (Berger & Luckmann 1966). Suuri osa yhteiskunnallisista instituutioista elää kokonaan sen varassa, että niiden ajatellaan ja uskotaan olevan olemassa (Lagerspetz 1995). Jos esimerkiksi usko rahan arvoon romahtaisi, raha todella kadottaisi arvonsa.

Informaatio on sen sijaan informaatioyhteiskunnassa yksityisesti omistettua kauppatavaraa ja tässä piileekin ristiriidan ydin. Miten ulkoisella tietovälineellä oleva informaatio pystytään jatkuvasti pitämään pelkkänä kauppatavarana, jos sen hyödyntäminen kuitenkin keskeiseltä osin perustuu siihen, että informaatio on pakko jollakin tavalla omaksua, jolloin se siis väistämättä muuttuu tiedoksi?

Tämän vuoksi onkin kysyttävä, onko mitään mieltä kehittää yksityisesti omistetun informaation varaan rakentuvaa kaupallista informaatioyhteiskuntaa, jos sen kehittäminen johtaa väistämättä ylitsepääsemättömiin ongelmiin. Voisiko automaation ja tietotekniikan kehitys johtaa aivan toisenlaisen yhteiskunnan rakentumiseen, joka ei olisi ristiriidassa tiedon yhteisöllisen perusluonteen kanssa?

Olen edellä alustavasti määritellyt oikean tietoyhteiskunnan tärkeimmät tunnusmerkit. Kysymyksessä on tietotekniikan valtaisan kehityksen mahdollistama tulevaisuuden utopia, jota olisi vähintäänkin syytä vakavasti tutkia. Tietoverkkojen avulla levitettävä tieto on ihmiskunnan tuottannollisen ja teknisen kehityksen myötä syntynyt erikoislaatuinen resurssi, joka ei ole niukka. Kaikki materiaaliset hyödykkeet ja kaikki työt edellyttävät palvelut ovat niukkoja resursseja. Niiden kuluttamisesta tai käyttämisestä on pakko periä jossakin muodossa korvaus. Tietoyhteiskunnassa tieto ei ole niukka resurssi. Sitä voidaan käyttää kerta toisensa jälkeen uudelleen, se ei käytössä kulu. Sitä voidaan luovuttaa mihin käyttötarkoitukseen tahansa rajattomia määriä ilman, että siitä tarvitsee luopua. Mikään periaatteellinen tai ekologinen syy, luonnonjärjestykseen tai ihmisyyhteisöjen toimivuuteen liittyvä syy ei vaadi tiedon käytön rahastamista.

* * * * *

Olen edellä, ehkä kuitenkin hiukan hajanaisesti, pyrkinyt osoittamaan, että henkilökohtaisesti tunnetun moraalisen vastuun kiistäminen johtaa etiikan tasolla pelkkään järkeisuskoon, jonka kyseenalaisimmat piirteet turvataan lopulta lainsäädännön tasolla. Tämän vastakohtana olen hahmotellut toisenlaista tiedonkäsitystä, joka kytkee tiedon ja vastuun toisiinsa jo moraalin tasolla, joka tämän vuoksi määrittelee etiikan peruskäsitteet ja

eettiset normit uudella tavalla ja joka lainsäädännön tasolla poikkeaa jo dramattisesti deontologisen liberalismiin mallista. Jos nämä päättelyt pitävät paikkansa, kysymys informaatioyhteiskunnasta deontologisen liberalismiin nykyaikaisena toteutuksena ja toisaalta tietoyhteiskunnasta sen vaihtoehtoisena toteutuksena merkitsee todellista historiallista linjanve-toa.

Lähdeluettelo

- Airaksinen, Timo (1987). *Moraalifilosofia*. Porvoo: WSOY.
- Allardt, Erik (1995). Tiede ja olennaiset kysymykset. *Tiedepolitiikka*, 20(4):5–12.
- Bauman, Zygmunt (1993). *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Zygmunt (1995). *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality*. Oxford: Blackwell.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. Translated by Mark Ritter. London: Sage Publications.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas (1994 [1966]). *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen. Tiedonsosiologinen tutkielma*. Suomentanut ja toimittanut Vesa Raiskila. Jälkisanat Tapio Aittola ja Vesa Raiskila. Helsinki: Gaudeamus.
- Blum, Lawrence A. (1980). *Friendship, Altruism, and Morality*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Blum, Lawrence A. (1994). *Moral Preception and Particularity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buber, Martin (1993). *Minä ja sinä*. Suomentanut Jukka Pietilä. Porvoo: WSOY.
- Cohen, Jean L. & Arato, Andrew (1994). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Eräsaari, Risto (1995). Refleksiivinen modernisaatio. *Tiede & Edistys*, 20(1):71–76.

- European Commission (1994). *Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways forward into the 21st Century*. White Paper. Luxembourg.
- Habermas, Jürgen (1992). *Moral Consciousness and Communicative Action*. Translated by Christian Lenhardt and Shierry Weber Nicholsen. Cambridge: Polity Press.
- Harisalo, Risto & Miettinen, Ensio (1995). *Luottamuspääoma. Yrittäjyyden kolmas voima*. Tampere: Tampere University Press.
- Hellsten, Sirkku (1996). *Oikeutta ilman kohtuutta. Modernin oikeudenmukaisuuskäsityksen kritiikkiä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Jonas, Hans (1984). *The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age*. Translated by Hans Jonas with the Collaboration of David Herr. Chicago: The University of Chicago Press.
- Keller, Evelyn Fox (1988). *Tieteen sisarpuoli. Pohdintoja sukupuolesta ja tieteestä*. Tampere: Vastapaino.
- Kuronen, Timo (1996). Tietoverkot ja sananvapaus. Teoksessa Nordenstreng, Kaarle, toim., *Sananvapaus*, s. 243–269. Porvoo: WSOY.
- Lagerspetz, Eerik (1995). *The Opposite Mirrors. An Essay on the Conventionalist Theory of Institutions*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- MacIntyre, Alasdair (1985). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. London: Duckworth, second edition.
- Martikainen, Olli (1995). Informaatio verkoissa – tärkein tuotannontekijä. *Telelinkki*, (5):2.
- Miller, David & Walzer, Michael, editors (1995). *Pluralism, Justice, and Equality*. Oxford: Oxford University Press.
- Nordenstreng, Kaarle, toim. (1996). *Sananvapaus*. Porvoo: WSOY.
- Nurmi, Pekka (30.8.1994). Teettääkö valtio yksityisillä salaisia tutkimuksia? *Helsingin Sanomat*. (Haastattelu).

- Ollila, Maija-Riitta (1993). *The Ethics of Rendezvous. Morality, Virtues and Love*, volume 54 of *Acta Philosophica Fennica*. Helsinki: The Philosophical Society of Finland.
- Pirttilä, Ilkka (1994). *Me ja maailman mallit. Tiedonsosiologian ydintä etsimässä*. Helsinki: Gaudeamus.
- Postman, Neil (1993). *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology*. New York: Vintage Books.
- Rawls, John (1972). *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Roos, J. P. (1996). Yhteisöllisyys ja kommunitarismi. *Tiede & Edistys*, 21(1):45–49.
- Sandel, Michael J. (1982). *Liberalism and the Limits of Justice*. New York: Cambridge University Press.
- Serres, Michel (1994). *Luontosopimus*. Tampere: Vastapaino.
- Stehr, Nico (1994). *Knowledge Societies*. London: Sage Publications.
- Suomen tulevaisuus (1993). *Suomen tulevaisuus ja toimintavaihtoehdot*. Valtioneuvoston selonteko eduskunnalle pitkän aikavälin tulevaisuudesta. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 1993/1. Painatuskeskus. Helsinki.
- Tuomela, Raimo (1983). *Tiede, toiminta ja todellisuus. Tieteellisen maailmankäsityksen filosofiset perusteet*. Helsinki: Gaudeamus.
- Vetlesen, Arne Johan (1994). *Perception, Empathy, and Judgment. An Inquiry into the Preconditions of Moral Performance*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Walzer, Michael (1983). *Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality*. Oxford: Blackwell.
- Webster, Frank (1995). *Theories of the Information Society*. London: Routledge.
- von Wright, Georg Henrik (1981). *Humanismi elämänasenteena*. Helsinki: Otava.